

भक्तपुरमा ढुङ्गे धाराको विकास व्यवस्था

-लीलाभक्त मुनिकर्मी

सृष्टिकालमा पृथ्वी तीन भाग पानी र एक भाग मात्र जमीन थियो । मानिसको विकास बढेपछि ज्यादा पानी भएको समुद्र जनशक्तिले वैज्ञानिक तरिकाले प्रयोग गर्न थाले । आज इटालीको भेनिश शहर तथा नेदरल्याण्ड शहरको व्यवस्था यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ । समुद्रको पानीमा भित्रभित्र नै पर्खाल बनाई **Duke** ले घेरी बीचको पानीलाई उपकरणहरूद्वारा बाहिर पठाई समथल भाग निर्माण गराई नेदरल्याण्ड शहर बसालिएको थियो । यसर्थ नेदरल्याण्ड शहर समुद्रमुनि निर्माण गरिएको छ । तर हात्रो नेपालमा भने सागर या समुद्र नभई पहाड पर्वतका झरना र श्रृङ्खलाबाट पानी सङ्कलन गरी प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । यहाँको जनजीवनको लागि ताल, नदी, दह, इनार, कुवा आदि र झरनाबाट पानी सङ्कलन गरी सुविधा पुऱ्याइएको छ । आजसम्म नेपालको भूभाग जम्मा यति पानीको भण्डार छ भन्ने तथ्याङ्क भएको पुस्तक देखिएको छैन ।

नेपालमा किराँतीहरूले प्रवेश गरेपछि हिमपर्वत निस्केका नदी, नाला, झरनाको पानीपोखरी र इनारको पानीबाट भक्तपुर शहरलाई व्यवस्थित तुल्याइएको पाइन्छ । तर अहिले किराँतीकालमा निर्माण गरिएका यस्ता जलाशयहरू प्रमाणित रूपमा प्राप्त हुनसकेका

छैनन् । लिच्छविहरूले प्रवेश गरेपछि आजको भक्तपुर शहरलाई खोपौड ग्राम, माखोपौड आदि नामले सम्बोधन गरिएको भक्तपुर शहरमा बनेका ढुङ्गे धाराहरू हामीले पाएका छौं । त्यसबेला निर्माण भएका ढुङ्गे धाराहरू भक्तपुरको दत्तात्रय पछाडि सूर्यमढीटोलमा अवस्थित टुनुटुनुहिटी (ढुङ्गे धारा), गोलमढी टोल रामशुभी अगाडि-को ढुङ्गे धारा, हनुमान्घाटको दक्षिणतर्फको वाकूहिटी र खौमा टोलको इन्द्रायणी पीठको पछाडि अवस्थित धःवाहिटी आदि हुन् । तर पनि यी धाराहरू यसले स्थापना गरेका हुन् भन्ने ठोस प्रमाण उल्लिखित अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन् । त्यसपछि मल्लकालमा खोपौड ग्रामलाई शहरको रूपमा विकास गरेपछि जनघनत्वको चाप बढेर आएपछि पानीको समस्या बढ्दै आयो । भक्तपुरमा ढुङ्गे धाराहरूको विकासमा राजा-प्रजा सबैको ध्यान आकर्षण गराए । मल्ल राज्यकालमा यक्ष मल्लले पानीको समस्या निराकरण गर्न धेरै ढुङ्गे धाराहरू निर्माण गर्न लगाए । भक्तपुर त्यसबेला नेपालको राजधानी थियो । उनले आफ्नो राजधानी भक्तपुरलाई ने.सं. ५७३ मा पर्खालले घेर्न लगाई ठाउँ-ठाउँमा ढोका-हरू निर्माण गर्न लगाई देश बाहिर र देशको भित्र राजधानीमा धेरै ढुङ्गे धाराहरू स्थापना गरे । उनले राखेका

केही अभिलेखहरू यस प्रकार छन्-

उनले बटुवाहरूको पानीको प्यास मिटाउन र धारासंगै बास बस्न हुने गरी बटुवाहरूको विश्रामका लागि पौवा, पाटी, धर्मशाला तथा धारासंगै देवदेवीका मूर्तिहरू प्रतिस्थापन गर्न लगाए ।

केही अभिलेखहरू

ने.सं. ५६० का टौमढी टोल भरबस्थाननेरका अभिलेख

श्री श्री जीव मल्ल इति पद भुवि मण्डित श्रीः
मातृ संसार देव्याश्न जेष्ठ पुत्रस्य धीमतः
कनेष्ट्र धमणा नेन भूयाद दुरित भलाहर वाञ्छिता
शिद्धि पूर्णा शुन्मे स्कण्डे मुखेन्द्रि संख्य कशते
नेपाल सम्वत्सरे जेष्ठ पाण्डर पक्ष कन्त क तिथौ
नक्षत्र योगे सुद्धिमते दिवाः विषुसुते भास्वद्वये
संस्थिते कल्पे चन्द्र मसीति तत्र कृत वान पूर्णनां प्रति
स्थिथा विधि ॥ अथ नेपाल भाषा । श्री श्री जय यक्ष
मल्ल प्रभू
ठाकुर स पाद स्थापना या दिन गूजही छासे पुल दयका
लु यिति
नो दयका...सम्वत् ५६० जेष्ठ शुदि १० बुद्धवार ॥

ने.सं. ५७१ मा लायकू चारधाम मन्दिरका सिढी-मा भएको अभिलेख

- १) ... विभो व ॥ अथ कार्तिक मासे कृष्ण पक्ष
अमावास्यां तिथौ
... नक्षत्र पुण्य योग शनिश्चर वासरे... राशिगते
चन्द्र मसि... चा
- २) (ल)क्ष्मी... तम्ने तस्य उदेश नार्थ श्री श्री जय यक्षमल्ल
देव प्रभू .. ति... त जल तां... दिवंगत --
- ३) पक्षे दिन कोन्हु विधि प्रतिष्ठा याडा ॥५॥
सम्वत् ५७१ ..
... ..

शर्को केदार मन्दिरका सिढीमा नै भएको अभिलेख

- १) ... .. गुरी ॥
- २) ... (ल)क्ष्म्याः दिवंगते ॥शुभा॥
- ३) (ॐ अद्य श्चतय) राहु कल्ये वैवश्वत मन्वन्तरे कलि-
युगे भरत
खण्डे जम्बू दीपे हिम वन्त पादे श्री नेपाल मण्डले
श्री
- ४) .. भूमि मुख जल धारां भूपाते ल विद्या कृतिना-
विनि गत दक्षिणा मुख जल नालिकां ... ..
- ५) लोके सं प्राप्ता भवतु तेन पुण्येन पुत्र पौत्र संतति
सन्तान मा पुरा रोग्य मैश्वथ ... .. महाराज स ।

ने.सं. ५८८ तुलाछे विपुर सुन्दरीनेर धाराको अभिलेख

श्रीमत श्री राजाधिराज परमेश्वर परम भट्टारकेन श्रीमत
नेपालेश्वर
श्री च्युडामणि श्री लक्ष्मी नारायण वतार श्री श्री यक्ष
मल्ल देवेनां दिवंगत
पुत्र जयराज मल्ल देव कुमाराय तस्मै उदेश नार्थ श्री श्री
श्री विष्णु
प्रशाद स्थापनादि घोजा व रोहनं पयस्त सम्पूर्ण कृतं
दिवंगत पुत्र
जयराज मल्ल देव कुमारस्य शरीर प्रमाण प्रतिमा
सुवर्णन श्री
श्री श्री हृषां केश मूर्ति निर्म्मानं कृत्वा स्थापित सुवर्ण
रवित
तोरण सद प्रतिस्था कृता । पुनश्च षड दर्शन जनावास
सचशा
लि अग्नि शाला मद कुप मन्दिर सुपशाल जल घेनु सह
प्रणाली जल प्रवाह यित्वा । सम्वत् ५८८ कार्तिक कृष्ण
द्वितीयां ति
थौ मृगशिर नक्षत्र साध्ययोगे शुक्रवारे श्व कुन्हु ॥

ने.सं. ५६७ को गालहिटीको ढुङ्गेधाराको नारायण मूर्तिका पादपीठका अभिलेख

- १) ... ॐ नमो (बाशुदेवाय)
... .. धरति करते वामनो बाशुदेवः श्री
लक्ष्म्यां संयुक्त
श्व त्रिभुवन नमिता धर्म मोक्षा ... ..
- २) ... .. वंहुतु
विष्णु स्त्रं लोकयनाथः कलिकलु वहरां भूक्ति मुक्ति
प्रदाता,
पापाद्दः सर्ष्वदा वं प्रवल सर सिजस्थापि नारायश्व ॥
- ३) स्वस्ति ॥
श्री नेपाल महीश्वरी नृप गुरुः श्री यक्ष मल्लः प्रभू
श्वके, सत्र सु मंडपं सकल सं पाषाण मूर्ति हरे ।
स्वर्गा
- ४) यां प्रतिमां प्रधान गरि मन्सत् यक्षराजस्य वं
रम्यां युष्म सतो युतां विरचितां सत्रो परिस्थापितां
या वक्चन्द्र कला मला
- ५) ... .. पशुपते भलां वसत्यु ज्जले
या वच्छे वकणा मणोच धरणी सर्वालया वर्तते ।
यावन्मे गिरी सुखेन रमते सर्व सुराणा ग-
- ६) ... .. ण
स्ता वद्र क्षतु शत्र मंडप वरं श्री वामन(..) केशव ॥
अने नापेच पुण्येन चारोग्य संतति श्रियः ।
श्री इक्षमल्ल देवानां वृ-
- ७) ... .. जयसंतु सर्व्वदा,
दिवंगत प्रधानस्य यक्षराजस्य धी मत ।
वैकुण्ठः भूवता वासो भूयादद्द द्वसती सह ॥:०:॥
- ८) नेपाल हायन गते मुनि रं ध्र वाणे,
माघे शिते मकर केतु तिथौ प्रयाते ।
तस्मिश्च वावन हरि वर सत्र शाला
धर्मार्थ काम फलदां हि कृत प्रतिष्ठा ॥

राज कुलो

मल्लकालमा नेपाल उपत्यकामा ढुङ्गेधारा,

पौवापाटी, सत्तल, धर्मशाला आदि जसो धर्मकार्यका कीर्तिहरू भक्तपुरमा नै ज्यादा उच्च थियो। यो कुरा विदेशी पर्यटक इतिहासकारहरूले उल्लेख गराई भक्तपुरका रहनसहन संस्कृति विषय तथा धार्मिक कार्य र कला कृतिमा कोरिराखेका इतिहासबाट अवगत हुन्छ। मल्लकालमा भक्तपुरमा जितामित्र मल्लको राज्यकालमा जनघनत्व अथवा जनसंख्याको वृद्धिले प्रतिस्थापित ढुङ्गेधाराले मात्र शहरको पानीको आवश्यकता पूरा भएन। उनले आफ्ना जनतालाई कसरी पानी पुऱ्याउने भनी सोचन थाले। अन्त्यमा राजा जितामित्र मल्लले भक्तपुरवासीहरू तथा बटुवाहरूको पानीको आवश्यकता पूर्ति गराउन ने.सं. ७६८ मा भक्तपुर शहरदेखि करीब दुइकोश जति टाढा उत्तर पूर्व महादेव नामको पर्वतबाट निस्किरहेको स-साना पानीका धाराहरूलाई एकत्रित पारेर महादेव खोला नामले प्रख्यात गराए। सो महादेव खोलाको निर्माणले त्यस पर्वतका बासिन्दाहरूले आफ्नो जीवन निर्वाह गर्न सो खोलाको किनार किनारमा गहुँ, मकै, चामलको पीठो पेलने घट्टहरू स्थापना गरेर आफ्नो जीविका चलाउन लागेकोले सो खोलालाई घट्ट खोला नामले पनि पुकारिन थाल्यो। यो महादेव खोलाको पानी एकत्रित गराई बाँध बाँधेर खरिपाटी हुँदै बाँसवारीमा पुगेपछि त्यहाँ पोखरी निर्माण गर्न लगाई सो पोखरीबाट पानीको प्रशोधन र सफा हुने गरी रिजर्भवायेर निर्माण गर्न लगाइयो। त्यहाँबाट सो पानी खेत खेतको बाटो गरी कुलो बनाई आफ्नो राजदरबार थुं दरबारको हातासम्म ल्याए। त्यहाँ नै अत्यन्त राम्रो कलाकृति सुनको मोलम्बा भएको बोकाको टाउकोको मुखबाट पानी बहने टुटी भएको धारा निर्माण गराए। सो सुनधाराको पानीले नै तलेजू भवानीलाई दिनदिनै नित्य स्नान गराउने व्यवस्था गर्न लगाए। खेत खेतको बाटो गरी आउने उक्त कुलालाई नै राजकुलो भनियो। सो कुलोबाट आउने पानीको धारालाई अर्को एक भाग बनाएर टोल-टोलका ढुङ्गेधाराहरूमा पुऱ्याई भक्तपुरको पानीको समस्या निराकरण गराइदिएका थिए। राजा सुमति जितामित्र

मल्लजे सो राजकुलोबाट आउने पानी खेतमा धान रोप्ने समयमा पालैपालो गरी वितरण गराएर खेतको बालीको उब्जनीमा बढ्ता उत्पादन गर्ने व्यवस्था पनि गराइदिएका थिए । यिनले ने.सं. ८०३ मा सो राज कुलोको मर्मत गर्नको लागि बढ्ता उब्जनी हुने १० रोपनी जग्गादानको रूपमा प्रदान गराई अभिलेख कोर्न लगाएका थिए । अभिलेख यसप्रकार छ-

अभिलेख

ॐ श्री श्री श्री पशुपति पादयक रूह निमग्न मधुकर श्री मन्मानेश्वरीष्ट देवता वर लब्धित-रघु वंशावतारित तीक्ष्मप्रताप प्रजापित शत्रु कुल शरण दिगन्तर यज्ञस्तो मसो भव कीर्ति कीर्तिता कीर्तित मौलि रण सुक्ष्म स्नेह मात्राभूत भागिराम प्रवर मन्त्रि वर भेद दण्ड साम दान विदग्ध चुडामणि नय यिनय नीति विद्या विशारद राज राजेन्द्र मुकुट चुडामणि गण पूजित चरण सरो रूह सकल गुणालय विवध बुधे गण पूजा निरत सप्राङ्ग राज्य समृद्धिकरण ब्राह्मण सात्कृतामत गजेन्द्र षट गुणालं कृत शक्ति त्रय समचित श्री श्री श्री भवानी कृपाल... .. स्याच्चत्तर मधुरवाणी श्री श्री भूपतीन्द्र देवात्मजा नन्दित सूचरित्र स्थान प्रपुरितदेव भ्रातृ भक्ति परायण गांधर्व विद्या निपुण श्री श्री जयोप्र मल्ल देव शुभानुज श्री भक्तापुरी नगराभि वान स्वर्गाधिक मनोहर सर्वणमये प्रशाद निवासिनी श्री श्री श्री स्वकुलेष्ट देवता चरणारे विन्द लोमम सित भ्रमर सुदृष्टि करुणामया मृत पूर्ण भिषे चिततरु श्रीमत श्री श्री सुमति जय जितामित्र मल्ल देव प्रभू थाकुर सन श्री स्वष्ट देवता प्रीति काम नानथ्व थंथु राज कुल प्रधानाङ्ग भागिराम या वेल स दयका जगवरलि... श्री नेपाल सम्वत ७९८, श्री शक १६०१, कलिगत ४७७९ विक्रमादित्य १७३५, आषाढ मास शुक्ल पक्ष दशम्यां तिथौ स्वाति नक्षत्रे सिद्धि योगे तै तिलकरण बुध वासरे मिथुन राशि गते सवितरी तुला राशि गते चन्द्र मास ॥ थ्व कुन्हु थंथु राजकुल याडा दिन जुरो ॥

त्यसपछि सो राज कुलोलाई राजा भूपतीन्द्र मल्लले पनि मर्मत सम्भार गर्न लगाई पानी बढ्ता आउने

व्यवस्था गर्न लगाई भक्तपुरमा पानीको अभाव पूर्ति गराउन आफ्नो राजदरवार तथा टोलटोलमा धेरै ढुङ्गे-धाराहरू स्थापना गर्न लगाई पानीको समस्या पूर्ति गराए । उक्त ढुङ्गेधारामा भएका अभिलेखहरू अद्यावधि छन् । केही अभिलेख यस प्रकार छन्-

भवतपुर ५५ इयाल अगाडिको ढुंगेधारा अभिलेख

ॐ सम्वत ८११ वैशाख कृष्णा द्वादशी रेवती नक्षत्र शौभाग्य योगे वृहस्पति ।

वार थ्व कुन्हु श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्ल देवसनथ्व 'इति' मङ्गल ल्हययासेनका व कोल्खा लोहोया या तथा दिन जुरो ॥

मालति चोकको ढुंगेधाराको अभिलेख

ॐ सम्वत ८१८ फाल्गुण शुदि ९ श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्ल देव सन दयका जुरो ॥शुभा॥

भक्तपुरमा प्रतिस्थापित ढुङ्गेधाराहरूको विकासले गर्दा यहाँको जनजीवनमा पानीको समस्या अरु शहर र अरु देश जस्तो नभई सुलभ थियो । तसर्थ राज खानदानहरू यो राज कुलोलाई बराबर स्याहार सम्भार एवं मर्मत गराई जनजीवनमा पानीको समस्या निराकरण गराइराखेका थिए । सो क्रम विन्म सम्वत १९९० सालसम्म भक्तपुरका ढुङ्गेधाराहरूका पानी अट्ट भई जनजीवनमा सुविधा र बटुवाहरूले पानीका प्यास मिटाई धारासंगै अवस्थित पौवापाटीमा विश्राम गर्ने र बास बस्ने गर्दथे । तत्कालीन अवस्थासम्म यस्ता हजारौं हजार ढुङ्गेधारा, पौवा, पाटी, धर्मशाला आदि धर्म कीर्तिको लागि परन्तुसम्म कायम गर्न जग्गा जमीनहरू अर्पण गरेर दानको रूपमा राखिछाडेका थिए । तर आज यस्ता धर्म कीर्तिका अभिलेखहरू मात्र छन् । सबैजसो धारा सत्तलहरू नष्ट भएर गएका छन् । कसैले घर निर्माण गरेर, कसैले निजी सम्पत्ति बनाएर बिक्री गर्दै धन जम्मा गर्नेले गर्दा धेरैजसो ढुङ्गेधारा, सत्तल, पौवापाटी नष्ट भइसकेका छन् । केही बाँकी भएका ढुङ्गेधाराहरूमा झारपात उम्रेर फोहर मैलाले व्याप्त छन् । वि.सं. २००७ सालको

राजनीतिक परिवर्तनले गुठी गानाको धर्म कीर्तिको जग्गा जमीनहरू जसको जोत उसको पोतको नोराले गर्दा ढुङ्गे-धारा सत्तल मर्मत र संभारका लागि राखी छोडेका जग्गा कमाउने कृषक मोहीहरूले पूरा कूत बुझाउने मन्जूर गरेनन् । यसमा सरकारको ध्यान अर्कातर्फ लगाए । जसले गर्दा भत्के बिग्रेको धारा सत्तल पुरिए । भक्तपुरमा पानीको समस्या दिनपर दिन बढेर गयो । परम्परादेखि भएको संस्कृति जोगाउन र परम्परागत सुविधा कायम गर्नु सबैको कर्तव्य हो । वि.सं. २००७ सालभन्दा अगाडि अथवा वि.सं. १९९० सम्म कायम भई सुचारू रूपले चलिराखेका पूर्वाभिमुख, पश्चिमाभिमुख, दक्षिणाभिमुख र उत्तराभिमुख ढुङ्गे धाराहरू निम्न प्रकार छन् ।

पूर्वाभिमुख ढुंगेधाराहरू

१. सूर्यविनायक गणेश मन्दिरसंग दायार्तर्फका ढुङ्गे धारा ।
२. तीनधारा (सो धारा हिटी) मिसन अस्पताल बसेको स्थान नेर ।
३. सूर्यविनायक जाने भिरालोमा भीमसेन मन्दिर नेर ।
४. कुशाले टोल ढुङ्गे धारा तालाको टोल (हाल पुरिसकेको) ।
५. नासमंता टोल बजार रायठोर ढुङ्गे धारा ।
६. भगवती मन्दिर अगाडिको ढुङ्गे धारा भव-धवाका (पुरिसकेको) ।
७. भगवती ढुङ्गे धारा पोडेटोल कुमारी जाने बाटो नेर ।
८. पुवाहाल ढुङ्गे धारा टौमढी टोल (धौवण्डेल चोक) ।
९. तहागंसल ढुङ्गे धारा दुरूपोद्यो अगाडि (हाल भुईसाहुको चोक) टिबुकछेँ ।
१०. बुलबुलु हिटी ढुङ्गे धारा टिबुकछेँ बजार ।

११. जगनाथ मन्दिर अगाडिको ढुङ्गे धारा (हाल पुरिसकेको) त्रिपुरासुन्दरी नेर ।

१२. त्रिपुरासुन्दरी ढुङ्गे धारा श्री त्रिपुरसुन्दरी पीठसंगै तुलाछेँ टोल ।

१३. विद्यापीठ ढुङ्गे धारा विद्यापीठ चोक सुकुलढोका ।

१४. भीमसेन ढुङ्गे धारा भीमसेन मन्दिर पछाडि तचपाल टोल ।

१५. अष्टाङ्ग भैरव ढुङ्गे धारा सूर्यमढी नारायण-चोक दक्षिणतर्फ (पुरिसकेको) ।

१६. मूल ढोका ढुङ्गे धारा मूलढोका बजार ।

१७. भार्वाचो ढुङ्गे धारा (भाजुकस धारा ?) भार्वाचोढोकाको दक्षिणतर्फ ।

१८. मूलढोका ढुङ्गे धारा मूलढोका बजार ।

दक्षिणाभिमुख ढुंगेधाराहरू

१. नरेन्द्रदेव ढुङ्गे धारा च्याहा सिंह गणेश मन्दिर अगाडि ।
२. जोशी ढुङ्गे धारा च्याहा सिंह पोखरी अगाडि तौलाछेँ ।
३. संला गणेश ढुङ्गे धारा पोखरी छेउ दत्तात्रय ।
४. सूर्यमढी ढुङ्गे धारा सूर्यमढी दबली अगाडि तौलाछेँ टोल ।
५. नारायणचोक ढुङ्गे धारा नारायण चोक तौलाछेँ सूर्यमढी ।
६. थालाछेँ ढुङ्गे धारा थालाछेँ टोल ।
७. झोरटिला ढुङ्गे धारा स्वंगः लोहँ हनुमान् घाट जाने ओरालो इनाचो टोल ।
८. गोलमढी ढुङ्गे धारा गोलमढी बजार ।
९. गोलमढी ढुङ्गे धारा राममन्दिर अगाडि बजार (लिच्छवि) ।
१०. कमल विनायक ढुङ्गे धारा कमलपोखरी अगाडि (पुरिसकेको) ।

११. लामी गा: दुङ्गेधारा कमलविनायक मोटर पार्क कोणा चक्रपथ ।

१२. नवदुर्गा दुङ्गेधारा नवदुर्गा छोछे घर अगाडि ।

१३. मूलढोका दुङ्गेधारा बजार थालाछे जाने बाटो नेर ।

१४. हनुमान् जान बाटोको दुङ्गेधारा मस्जिद जाने बाटो नेर ।

१५. याछे दुङ्गेधारा याछे गणेश मन्दिर पछाडि याछे टोल ।

१६. चासु हिटी दुङ्गेधारा चासु घो मन्दिर अगाडि चासुखेल ।

१७. नासंमना दुङ्गेधारा पोखरी नेर नासंमना टोल ।

१८. दरबार दुङ्गेधारा गुठी खर्च कार्यालय नेर ।

१९. दुङ्गेधारा देवघर राजोपाध्याको चोक लायकू पशुपति यक्षश्वर अगाडि ।

२०. महालक्ष्मी दुङ्गेधारा भोलाछे छोछे घर अगाडि ।

२१. भेलुखेल दुङ्गेधारा (गोसाई धारा) ने.सं. ८८२ को ।

२२. सल्लाघारी दुङ्गेधारा (हाल न.पा. को कर कार्यालय बसेको पाटीसंगै) ।

२३. चारधाम दुङ्गेधारा (हाल बाल मन्दिर) (पुरिएको अवस्थामा) ।

पश्चिमाभिमुख दुङ्गेधाराहरू

१. गखड दह दुङ्गेधारा (चक्रपथ) लामी गा: ।

२. मूलढोका दुङ्गेधारा बाँसबारी जाने बाटोसंगै ।

३. भद्रा दुङ्गेधारा मूलढोका बजार ।

४. दुङ्गेधारा कसाइ टोल मूलढोका महालक्ष्मी बाल मसान घाट ।

५. स्वंगलोह दुङ्गेधारा गच्छे टोल स्वंग लोह देवताकहाँ जाने भिरालो ।

६. टुलु टुलु हिटी दुङ्गेधारा सूर्यमढी (लिच्छवि) ।

७. छुम्छ घो दुङ्गेधारा छोछे घर अगाडि छोछे ।

८. दुङ्गेधारा छोछे बहाल अगाडि आसलाल साहुको घर अगाडि (पुरिएको अवस्थामा) ।

९. यालाछे दुङ्गेधारा बालाखु गणेश छोछे घर अगाडि ।

१०. व्यासी दुङ्गेधारा व्यासिटोल ।

११. व्यासी दुङ्गेधारा कासन खोला र मुपू-ज्वल जाने बाटो ।

१२. मुपूजोल दुङ्गेधारा इन्द्रायणी पीठ जाने बाटो ।

१३. मुपूजोल दुङ्गेधारा हाल औद्योगिक क्षेत्र ।

१४. इन्द्रायणी दुङ्गेधारा इन्द्रायणी पीठ ।

१५. धवाहिटी दुङ्गेधारा इन्द्रायणी पीठ पछाडि (लिच्छवि) ।

१६. खौमा दुङ्गेधारा खौमा टोल ।

१७. थंथु सुनधारा थंथु दरबार ।

१८. मालती चोक दुङ्गेधारा मालती चोक सिंहवाका दरबार ।

१९. वहाल दुङ्गेधारा खौमा टोल विज्ञान वकोचोक ।

२०. गोलमढी दुङ्गेधारा रामझुप्री गोलमढी ।

२१. राज भण्डारी दुङ्गेधारा वोलाछे टोल (बुल्चा) ।

२२. टौमढी सुनधारा भैरव स्थान ।

२३. गालहिटी दुङ्गेधारा (पुरिएको अवस्थामा) ।

२४. कृष्णमान दुङ्गेधारा सूर्य विनायक जाने भिरालो ।

२५. प्रजापति ढुङ्गे धारा जाने भिरालो सत्तलसंगै
(पुरिएको अवस्थामा) ।

२६. राममन्दिर पूल, ढुङ्गे धारा पूल नाघेपछि
(पुरिएको अवस्थामा) ।

२७. बाराही ढुङ्गे धारा बाराही पीठ ।

२८. लालाछेँ ढुङ्गे धारा लालाछेँ टोल ।

२९. पाती गाः ढुङ्गे धारा इनाचो टोल ।

३०. माहेश्वरी ढुङ्गे धारा माहेश्वरी ओरालो ।

३१. वासिख ढुङ्गे धारा हनुमान्घाट पूल पछि
पूर्व जाने बाटो ।

३२. ५५ इयाल अगाडिको ढुङ्गे धारा दरबार
स्ववायर ।

३३. सुसुघो ढुङ्गे धारा पाटी गाः इनाचो हनु-
मान्घाट जाने बाटो ।

३४. रञ्जितकार ढुङ्गे धारा सूर्य विनायक ३
धारा पूर्वतर्फ ।

उत्तराभिमुख ढुंगे धाराहरू

भक्तपुरमा उत्तराभिमुख ढुङ्गे धाराहरू पूर्वाभिमुख, दक्षिणाभिमुख र पश्चिमाभिमुख जस्तै अथवा अरू छिमेकी शहरमा जस्तै धेरै प्राप्त छैनन् । दुई-चार वटा ढुङ्गे धाराहरू अवस्थित भए तापनि जीर्णोद्धार भएको बेलाभा भूल अथवा नजानेर प्रतिस्थापित गराउन लगाएको हो भनी भक्तपुरका वृढापाकाहरू भन्ने गर्दछन् । किन यसो भएको ? भनी सोधनी गर्दा उहाँहरू भन्नुहुन्छ- उत्तराभिमुख ढुङ्गे धारामा पानीको प्यास मिटाउन दक्षिणतर्फ पर्ने गरी गराई खाना खाएको र पानीको प्यास मिटाएको गुणस्तर हुँदैन कारण धार्मिक ग्रन्थमा दक्षिणतर्फ मुख गरेर खाएका वा सेवन गरिएका वस्तुहरू पितृका आत्माले सोधेर लिने भएको र पितृ कार्य दक्षिणतर्फ गर्नुपर्ने उल्लेख छ । तसर्थ उत्तराभिमुख ढुङ्गे धारामा पानी पिउने बेला मुख दक्षिणतर्फ पर्ने भएकाले यसरी उत्तराभिमुख धेरै ढुङ्गे धाराहरू नभएको हो भन्ने अनौठो तर्क प्रस्तुत भएको छ । तर यो रूढिवादी विचार भन्नेलाई

पाटन, काठमाडौँ र गाउँ घरमा लिच्छविकालमा स्थापना भएका ढुङ्गे धाराहरू धेरैजसो उत्तराभिमुख ढुङ्गे धाराहरू मात्र बढ्ता पाइन्छन् ।

पूर्वाभिमुख नौ स्थानको ढुंगे धारामा हुने मेला

भक्तपुरमा प्रत्येक वर्षको जनै पूर्णिमाको दिनमा बिहान सबेरै पूर्वाभिमुख ढुङ्गे धाराहरूमा नौ स्थानको धाराहरूमा नुहाउन जाने मेला भर्ने जाने परम्परा छ । त्यो दिनमा पूर्वतर्फ मुख भएका ढुङ्गे धाराहरू नौ स्थानमा नुहाउन पाए आफ्नो शरीरमा प्राकृतिक प्रकोपले अथवा आउँ, झाडाबान्ता, टाइफाइड आदि रोगबाट सताउन नपाउने साथै खाएका वस्तुहरू गुणस्तरयुक्त भएर पच्ने हुन्छ र खाएको वस्तुले आफ्नो शरीर हृष्टपुष्ट गर्ने गर्दछ भनेर त्यो दिनमा पूर्वाभिमुख ढुङ्गे धाराहरूमा नुहाउन जाने गर्दछन् । अर्को कुरा भोलिपल्ट गाईजात्राको दिनमा यमद्वारको ढोका खुल्ने भएकाले र आफ्ना पितृहरूको आत्मा यमद्वारको ढोकाभित्र प्रवेश गर्न पाओस् भनी कामना लिई नौ स्थानका ढुङ्गे धाराहरूमा स्नान ध्यान गरेर त्यहाँ अवस्थित नौ स्थानका देवदेवताका दर्शनको प्रभावले आफ्ना मृतक पितृहरूका आत्मा सजिलैसंग यमद्वार प्रवेश गर्न पाउनु भन्ने विचारले पूर्वाभिमुख नौ स्थानका ढुङ्गे धाराहरूमा मेला लाग्ने गर्दछ । यो मेला भर्ने जाने बेलामा सर्वप्रथम सूर्य विनायक गणेशको दायीं अवस्थित ढुङ्गे धारामा स्नान गरेर सूर्य विनायक दर्शन गरी अन्त्यमा तचपाल टोलका भीमसेन पछाडिका ढुङ्गे धारामा स्नान गरेर विसर्जन गराउने गर्दछन् । त्यसपछि घरमा फर्केर सप्त धान्यादिबाट तयार पारिराखेका गेडागुडीका रस क्वाति र गहुँका रोटी खाने गर्दछन् । यी नौ स्थानका ढुङ्गे धाराहरूमा त्यो दिनमा बिहान सबेरैदेखि नै बाजागाजा तथा बाद्यवादन सहित मेला लागेको हुन्छ । भक्तपुरमा पूर्वाभिमुख धेरै ढुङ्गे धाराहरू भए तापनि मुख्य निम्न नौ स्थानका ढुङ्गे धाराहरूमा मेला भर्ने आजभोलि चलन छ ।

१) सूर्य विनायक ढुङ्गे धारा

२) तीनधारा (स्वधारा हिटी) सूर्य विनायक गंगल छेउ (मिसन अस्पताल नेर)

३) सूर्य विनायकबाट ओरालो लाग्ने भीमसेन मन्दिर नेर ।

४) कुह्याले टोलका तालाको ढुङ्गेधारा (हाल पुरानो अवस्थामा रहेको) अथवा सुकुलढोका विद्यापीठका ढुङ्गेधारा ।

५) नासंमना बजारको रायठोर ढुङ्गेधारा ।

६) टौमढी टोलका पुवहालस्थित धौवण्डेल ढुङ्गेधारा ।

७) टिवुकछे टोल ताहा गंसलस्थित भुइसाहुको चोकका ढुङ्गेधारा अथवा टिपुकछे बजारका वुलुवुलु हिटी ।

८) टुलाछे टोल त्रिपुरसुन्दरी पीठ नेरका ढुङ्गेधारा ।

९) तत्तपाल टोलस्थित भीमसेन मन्दिर पछाडिका ढुङ्गेधारा ।